

Тамара Вијоглавин Манчић

Виши архивиста – професор историје

Архив Брчко дистрикта БиХ, Брчко, Босна и Херцеговина

tamaravijoglavinmancic@gmail.com

ХОЛОКАУСТ БРЧАНСКИХ ЈЕВРЕЈА У НДХ

Апстракт: Крајем XIX вјека, своје мјесто под сунцем Јевреји су пронашли у Брчком, малом граду на ријеци Сави. Они су више од деведесет година утицали на развој брчанског краја дајући допринос развоју његове урбане средине. Докази о њиховом постојању неповратно су избрисани спаљивањем брчанског храма у мају 1941. и уништењем јеврејског гробља, а животи прекинути у једном дану страховитим крвопролићем на понтонском мосту на Сави децембра исте године. Догађај који је представљао смрт више од 92 посто локалног јеврејског становништва у Брчком добио је свој епилог само три дана касније, када су убијене и све придошле, емигрантске јеврејске породице из Средње Европе.

Мјеродавни доказ постојања и живота Јевреја у овом граду остао је расут у фрагментима архивске грађе које је било готово немогуће повезати у смислену цјелину. Кроз истраживачки рад, уз коришћење примарних писаних извора, публикација, аутобиографских извора и литературе, ауторица овог рада хронолошки представља догађаје који су претходили Холокаусту Јевреја у Брчком као и сам злочин, при чему су пресудну улогу у њиховом страдању имали припадници усташких власти, понајвише злогласни котарски предстојник Брчког Већеслав Монтани, који је за само седам месеци, колико се налазио на овој функцији, успио спровести такозвано „konaчно рјешење“ јеврејског питања у Брчком.

Кључне речи: Брчко, Јевреји, Холокауст, НДХ режим, писани извори, архивска грађа, Већеслав Монтани

Насељавање Сефарда и Ашкеназа у Брчко

Насељавање Јевреја у Босну и Херцеговину и њихов процес интеграције у босанско-херцеговачко друштво, отпочет за вријеме Османског царства и Аустроугарског цар-

ства, наставио се током успостављања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, када је јеврејска заједница достигла свој политички, друштвени и културни успон. У том периоду, Јевреји у Босни и Херцеговини постали су саставни дио друштва и сматрани су старосједиоцима.

За разлику од других мјеста у Босни и Херцеговини, први јеврејски досељеници у Брчко били су Сефарди из Србије, и то из Београда, који су долазили ради трговачких послова у ову варош¹ много прије званичног оснивања Јеврејске општине у Брчком. Иако се у свим расположивим изворима наводи да су Јеврејску општину у Брчком основали сефардски Јевреји из оближњих мјеста, из Тузле, Бијељине, Сарајева али и из градова у Србији², не наводећи којих, о доласку, насељавању и повезаности Јевреја из Београда и из Брчког свједочи и потврђује извјештај Котарске управе Брчко из 1893. године који у свом обраћању Земаљској влади за Босну и Херцеговину моли за одобрење учешћа београдског сефардског пјевачког друштва на ускршњој прослави (Песах или Пасха) у Брчком коју припрема брчанска јеврејска заједница. У молби се наглашава да су чланови београдског јеврејског пјевачког друштва, њих око двадесет и петоро, у родбинским везама са Сефардима настањеним у Брчком.³ Иако се захтјеву јеврејске заједнице из Брчког није удовољило због подршке овог друштва из Београда просрпској политичко-националној струји као и због њиховог непријатељског става према Аустроугарској монархији, како се наводи у одговору Земаљске Владе у Сарајеву, овај најстарији сачувани архивски документ потврђује везу Сефарда из ова два града и додатно осликава развијеност Јеврејске заједнице у Брчком у периоду њеног зачетка.

Јеврејска општина у Брчком, основана око 1850. године⁴, била је сефардског обреда и обухватала је територију политичке општине у Брчком, те је имала задатак да се у границама државних закона брине о вјерским и културним потребама својих припадника.⁵

¹ „Јеврејска општина у Брчком није старија од других општина на сјеверу Босне и од постанка њеног нема, дакле, више од 80 година. Али је и још прије него што се она формирала, знало да буде у Брчком Јевреја појединачно. То су вам били, што се у другим мјестима није био случај, србијански Јевреји, а нарочито из Београда, који су долазили, па и на дужу вријеме, због трговачких послова у ту варош.“ *Jevrejski glas*, Sarajevo, 25.04.1930, број 17.

² Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 168. Vedrana Gotovac, *Sinagoge u Bosni i Hercegovini. Sarajevo*, (Muzej grada Sarajeva, 1987), 49-50.

³ Архив Босне и Херцеговине (БиХ–АБиХ), Заједничко министарство финансија – Одјељење за Босну и Херцеговину, 1893, Молба Јеврејске вјерске општине Брчко из 1893. године у вези с гостовањем јеврејског пјевачког друштва из Београда.

⁴ G. Vedrana, нав. дјело, 49-50.

⁵ Архив Југославије (АЈ), фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 58-92, Статут јеврејске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

Први помен Јевреја у Брчком налази се у попису становништва Босне и Херцеговине из 1879. године, који наводи да је у котару Брчко, општини Брчко, мјесту Брчко, живјело 46 Израличана (Јевреја). Године 1881, Јевреји су у Брчком имали свој храм.⁶

Иако попис становништва Босне и Херцеговине све до 1910. године не разликује Јевреје Сефарде и Јевреје Ашкеназе, архивска грађа просвјетних установа из Брчког⁷ из периода од 1886. до 1903. године открива да су поред породица Сефарда у Брчком већ увелико живјели и Ашкенази.⁸ Додатно, увидом у ове књиге уочљиво је да су дјеца из не само сефардских него и из ашкенаских породица била рођена у Брчком и прије 1900. године⁹.

Година пописа становништва	Укупан број становника, Брчко			Укупан број Јевреја, град Брчко	Процент јеврејског становништва, град Брчко
		Сефарди	Ашкенази		
1879.	2.901			46	1,59%
1885.	4.281			135	3,15%
1895.	6.146			189	3,08%
1898.	5.998			189	3,15%
1910.	6.517	55	127	182	2,79%
1921.	6.832			136	1,99%

Табеларни приказ Јевреја у Брчком од 1879. године

⁶ О љепоти брчанске синагоге, званој Јеврејска Авра, свједочанство је оставио Б. Пинто. „Вриједно је споменути храм те мале јеврејске заједнице. Мали је, као и општина, али упада у очи. Сви су храмови у нашој провинцији обични, некоји и лијеви, али нимало интересантни. То су обичне зграде, без икаквог стила. Али храм о којем је овдје ријеч представља, али само извана, једно чисто, архитектонско стилско дјело. Чини утисак једног старог, класичног светишта.“ *Jevrejski glas*, Сарајево, 25.04.1930, број 17. Јеврејски храм и његову љепоту спомињала је и штампа крајем XIX вијека. У телеграму упућеном *Сарајевском листу* очевидац Посавац истиче вртоглаву изградњу и развој Брчког од 1850. године, а као једну од знаменитости града наводи и *јеврејску хавру*. *Sarajevski list*, Сарајево, 10.02.1892. Затим часопис *Бошњак* из 1892. године објављује допис из *Сарајевској листи* „Из наше лијепе Брчке“, гдје је такође поменута и *јеврејска красна авра*. *Bošnjak*, Сарајево, 11.03.1892.

⁷ ЈУ Економска школа Брчко (ЈУ ЕШБ), Разреднице Трговачке школе Брчко (ТШБ) 1886–1941. *Разредница ТШБ за 1886. годину, Главни и мјесечни каталожи ТШБ за 1901/02*. Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ–АБД), Збирка разредница основних школа, 1901–1987, *Разредница Проширене Народне Школе Брчко за 1901/1902*.

⁸ Сефардске породице: Алкалај, Леви, Финци, Монтиљо, Алмуслино, Аврамовић итд. Ашкенаске породице: Бенау, Фридман, Шенвалд, Фурман, Нашић, Вајл, Палфи, Центнер итд. ЈУ ЕШБ, *Разреднице ТШБ за 1886, 1901/02. и 1902/03*.

⁹ Сефарди: Леон Леви, рођен у Брчком 1886. године; Мориз Монтиљо и Исак Финци, рођени у Брчком 1890. године. Ашкенази: Самуел Фурман, рођен 1893. године у Брчком; Мирослав Нашић, рођен 1895. године у Брчком, и Јозеф Палфи, рођен 1899. године у Брчком. Исто, *Главни и мјесечни каталожи ТШБ за 1904/05, 1905/06, 1908/09*.

У периоду од 1886. године, од када датира најстарија сачувана разредна књига Трговачке школе у Брчком, па све до 1941. године, када је престао у потпуности упис јеврејске дјеце у просвјетне установе јер их више није било, у евиденције ђака уписивали су се основни подаци о ученицима, укључујући и њихову вјероисповјест. Као резултат тога, писана подјела брчанских Јевреја на Сефарде и Ашкеназе видљива је управо у матичној књизи Трговачке школе школске 1908/1909. године, када су јеврејски ученици могли бирати између похађања вјеронауке *ишањолских* или вјеронауке аустроугарских Јевреја.¹⁰

Не постоји писани податак да су брчански Ашкенази икада организовали засебну општину по масовнијем доласку у Брчко, иако постоје приче и сјећања о постојању ашкенаског храма (куће) у некадашњој Тузланској улици.

Разгледница из Брчког, синагога¹²

О односу Сефарда и Ашкеназа било је ријечи и на првом сазиву Скупштине Мјесне ционистичке организације у Брчком, 12. јануара 1919. године, када је прокламовано уједињење Јевреја Ашкеназа и Јевраја Сефарда у Брчком.¹¹ У чланку *Жидовске свијести* наводи се: „Воља за уједињењем Ашкеназа и Сефарда у Брчком дошла је до једнодушного изражаја те године“.

Ово је озваничено и Статутом ове заједнице из 1926. године, у којем се наводи да је општином управљала Главна скупштина која је сазивана сваке треће године, као и Општински одбор који је бирала

Главна скупштина акламацијом или тајним гласањем, а који се састојао од шесторо редовних чланова и двоје замјеника, од којих један врши дужност ревизора. Од изабраних шесторо одборника морало је бити 2/3 Сефарда и 1/3 Ашкеназа.¹³

¹⁰ Школске 1903/1904. сефардски вјероучитељ Трговачке школе био је Давид Финци, док је вјероучитељ аустроугарских Јевреја Трговачке школе током школске 1908/1909. и 1909/1910. године био Исак Вајс. Ова подјела на сефардску и ашкенаску вјеронауку окончана је школске 1913/1914. године постављањем Леона Катана, рабина Јеврејске богоштовне општине Брчко, као заједничког и јединог наставника јеврејске вјеронауке. ЈУ ЕШБ, *Разреднице ТШБ за 1903/1904, 1908/1909, 1909/1910, 1913/1914. и 1914/1915.*

¹¹ Чланови првог сазива Скупштине: на челу с предсједником Соломоном Ј. Алкалајем, потпредсједником Јосипом Хубертом, секретаром (Аврамом) Давидом Левијем, благајником Леоном Катаном и одборницима Хугом Хофманом и Лезом Ј. Папом (четири Сефарда и два Ашкеназа). *Židovska svijest*, Sarajevo, 24.01.1919, број 13.

¹² Дигитална приватна збирка фотографија Атаха Махића.

¹³ АЈ, Београд, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (69), 58–92, Статут јев-

Живот Јевреја старосједелаца у Брчком

Иако малобројна заједница, која никада у Брчком није чинила више од 3,15% становништва, умногоме је допринела економском, привредном и културном развоју Брчког.

Разлог за масовније насељавање Јевреја из сусједних градова и држава у Брчко може се наслутити у чланку *Јеврејског гласа* „Кроз Босну“ и ријечима Б. Пинта: „У граду нема јеврејске сиротиње. У опхођењу с тамошњим Јеврејима осјећа се много да живе близу Саве, то јест у сусједству с напреднијим европским крајевима. У Брчком су скоро сви Јевреји трговци. Мало има занатлија. И сви добро стоје.“¹⁴

Насупрот значајном доприносу Јевреја привредном и културном развоју, њихово учешће у политици било је маргинално, али је потребно истаћи то да су Јевреји у Брчком почетком XX вијека представљали конститутивни народ и да су, у складу с бројем становника, активно учествовали у управљању Брчком имајући једног члана и замјеника у Градском вијећу котара Брчко легитимно изабраног на изборима. О томе свједочи архивска грађа Земаљске владе у Сарајеву за Босну и Херцеговину из 1913. године и списи у којима се наводе чланови Градског вијећа изабрани 8. октобра 1913. године, из којих се види и да је Вијеће конституисано 27. децембра 1913. године. Законски мандати raspоређени су по конфесијама: „6 Исламитен, 4 Серб.-ортод-, 3 Ром.катх. и 1 Израелит“.¹⁵

Поред високо заступљене трговачке професије¹⁶, Јевреји у Брчком су радили и давали свој допринос развоју котара Брчко и као директори банака, љекари, правни заступници, чиновници, фотографи, штампари, издавачи, геометри итд.¹⁷ Од знаменитих Брчака који су се истицали ангажованошћу и на државном нивоу био је

рејске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

¹⁴ *Jevrejski glas*, Sarajevo, 25.04.1930, број 17.

¹⁵ За изборника Јевреја постављен је Јакоб Вајл, стар 56 година, ожењен, трговац, а за његовог замјеника именован је Мориц Полак, стар 57 година, ожењен, чиновник у банци. Такође се у именику изабраних лица вијећника и њихових замјеника наводи да је под редним бројем 14 Јакоб Вајл, Јевреј, освојио 179 гласова, а његов замјеник Мориц Полак, Јевреј, 110 гласова. Активних бирача Јевреја било је укупно 34, док је број пасивних бирача износио 21. БиХ–АБиХ, Земаљска влада за БиХ, Сарајево, општа грађа, 1913. година, Изабрани јеврејски чланови Градског вијећа котара Брчко 1913. године.

¹⁶ Међу најугледнијим трговцима у Брчком истицали су се: Исак Ј. Алкалај, Исак Мосес Алкалај, Исак С. Алкалај, Исак Хајм, Јосеф Вајл, Мориц Леви, Јакоб Леви, Сара Папо, Јосеф Папо, Адолф Папо, Лазо Ј. Папо, Арнолд Каф, Луника Монтиљо, Хаим Салом, Марко Брандајз, Изидор Бауер, Рафо Папо, Самуел Климпл, Саламон Перера, Саламон Винер и Марко Нашић. Тамара Вијоглавин Манчић, *Трајом брчанских Јевреја* (Брчко: Одјељење за јавни регистар Владе Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, 2023), 42–49.

¹⁷ Директори банке: Јосип Хофман, Јосип Хуберт, Јосип Хајек и Армин Мартон; љекари: Адолф Бенау, Драго Бенау и Фриц Артур Проскауер; медицинар Емил Нашић; писар Котарског уреда Јакоб Финци; правни заступник/солицитатор у Брчком Адолф Шенвалд; грађевинар у Брчком Игњат Бенау; чиновници: Јулије и Фрањо Центнер; општински намјештеник Елкана Леви; банкарски чиновници: Игњат Херцог и Мориц Полак; ст. техничар Ервин Силсер; приватна чиновница Едита Лебенхарт; фотограф Самуел Центнер; штампари: Емил и Максо Глатер; издавач (њем. Verlag): Исак С. Алкалај и Ј. Алкалај; власник трговине мјешовитом робом и издавач Јосеф Вајл; портир Фридрих Фони; геометри: Мавро (Мориц) Штајнер и Камило Лебенхарт. *Истио*.

Аврам Леви из Брчког, који је 1920. године изабран за члана Одбора Савеза циониста Југославије, као и Фрањо Центнер, који је изабран за делегата при одржавању Вијећа циониста Југославије марта 1929. године.

Професионално опредељење утицало је умногоме и на правац школовање дјеце, а с обзиром а то да су јеврејска дјеца масовно била обухваћена општим комуналним школством, а у складу са градским карактером јеврејског становништва и социјалне структуре, значајан проценат јеврејске деце похађао је Трговачку школу у Брчком. Школске 1915/16. године, број јеврејске деце у овој школи достигао је свој врхунац и износио је 14,29% од укупног броја ђака. Број ђака у Гимназији био је нешто мањи и није ишао изнад 4%. Интересантно је да су женска дјеца била уписивана у школу сестара милосрдница у Брчком и то од самог њеног оснивања, па је школске 1923/24. године број јеврејских полазница у ову школу, тада под називом Мјешовита грађанска школа, износио 19,23% од укупног броја уписаних ученица те године.

О политичкој освијешћености брчанских Јевреја говоре нам чињенице да је, поред Мјесне ционистичке организације конституисане 12. јануара 1919. године, у Брчком основано и Омладинско удружење Јевреја 7. марта 1925. године. У граду је дјеловало повјеренство за *Керен хајесод* и *Керен кајемет лејсраел* као и друштво ВИЗО – Међународна ционистичка организација жена.

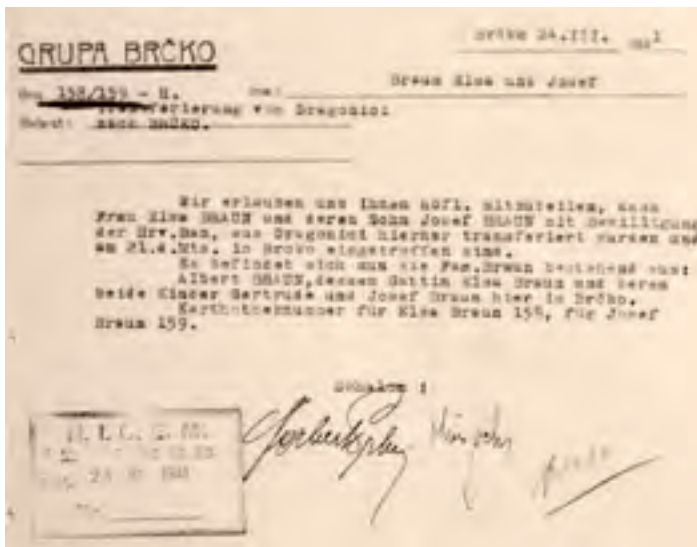
Сва удружења, поред Јеврејске заједнице, била су активна у обиљежавању вјерских и културних догађаја у Брчком, праћена адекватним приредбама, извођењима мјешовитог хора, представа или плеса, уз обавезно прикупљање новчаних средстава за различите поводе. Поводи за прикупљање добровољних прилога били су разни: одржавање пуримског сијела, обиљежавање Хануке, честитања зарука и вјенчања, честитања сретног порођаја, повратак из заробљеништва, за жртве погрома, саучешћа ожалашћеним породицама, затим донације за Свјетску ционистичку организацију, тј. прикупљање добровољних прилога за *Керен хајесод*, за *Керен кајемет лејсраел*, прикупљање *шекела* – пореза, средстава за рад друштва *Ла Беневоленција* и *Социедад де вижитиар дољенџас*, *Хуманидад*, *Вижитиар дољенџас*, *Бикур Холим*, *Езрај Јеџумим* и *Глориа*.¹⁸ На већим свечаностима јеврејска штампа извјештавала је и о доласцима гостију из околних градова, Градачца и Босанског Шамца, као и о значајном броју присутних пријатеља нејевреја¹⁹.

¹⁸ Свједочанства о политичком, културном и свакодневном животу брчанских Јевреја илуструју јеврејски часописи: (*Народна*) *Жидовска свијесћ*, Сарајево и *Јеврејски глас*, Сарајево.

¹⁹ *Narodna židovska svijest*, Sarajevo, 25.03.1927.

Јеврејски емигранти у Брчком

Прогони Јевреја у Њемачкој и у другим земљама под утјецајем Трећег рајха изазвали су нове валове масовних миграција. Мањи дио избјеглица нашао је склониште у Палестини или другдје, док је већи дио остао у неизвјесној ситуацији. Већ од 1933. у Југославију су пристизали валови избјеглица.²⁰ Ситуација се погоршава 1938. године, после аншлуса, када се аустријским и њемачким Јеврејима који су покушали да побјегну из Европе придружују у мањем броју и чехословачки, пољски и мађарски Јевреји.²¹ ХИЦЕМ – Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама²² евидентирао је и смјестио избјеглице за вријеме њиховог привременог боравка у Југославији и брину о њиховим свакодневним потребама. Од петнаест јеврејских прихватилишта у Југославији једно се налазило у Брчком у којем је уочи окупације земље живјело око 200 имиграната из Аустрије.²³

Обавјештење о доласку Елсе и
Јосефа Брауна у прихватилиште у Брчко, 24. март 1941.²⁴

²⁰ Jelena Zlatković Winter, *Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije*, (Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb), 170.

²¹ El mundo sefar, *Jevreji stranе избјеглице у Југославији*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-strane-izbeglice-u-jugoslaviji>, датум приступа 29.03.2023.

²² Committee for Jewish Refugee Assistance ХИЦЕМ, Загреб, основан је 1926. године у Паризу. Мисија ХИЦЕМ-а била је пружање информативне, правне, материјалне и практичне помоћи јеврејским емигрантима. United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn565747>, датум приступа 28.03.2023).

²³ Samuel Kamhi, *Spomenica četiri stotine godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1966), 245.

²⁴ USHMMMA, фонд 1.430, Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама (ХИЦЕМ), Загреб, 1933–1941, Преписка, извештаји и спискови избјеглица у различитим логорима, број досијеа, 1–111.

На списку Одбора за помоћ јеврејским избјеглицама (Загреб) евидентирана су следећа лица за привремени смјештај у Брчком: Михаел (*Michael*) Адлер²⁵; Арнолд Саламон, новембар 1939–1940²⁶; Елса и Јосеф Браун,²⁷ јануар 1941 – март 1941; те Леополд Дикер (*Dicker*)²⁸.

Јевреји емигранти живјели су у Брчком смјештени у неколико кућа, и то по тридесеторо до четрдесеторо у свакој кући. У приватном писму госпођа Ибрахимовић пише: „Брчко је пуно Јевреја избјеглица из Њемачке. Населили су се на спратове централне банке 40 Јевреја. С прозора се виђамо, јер су нам најближе комшије.“²⁹

Албина Голдстајн, Њемица из Беча, која је са супругом Симоном Голдстајн, Јеврејом, после анексије Аустрије емигрирала у Брчко, у свом свједочењу наводи: „Све до анексије Аустрије живјела сам у Бечу са својим мужем Симоном Голдстајн. (...) Прешавши у Југославију живјели смо најприје у Фужинама, али како је живот ондје био прилично скуп за наше материјалне прилике, тражили смо и успјели да се смјестимо у Брчком у Босни. У Брчком живјели смо заједно са другим досељеним Јеврејима, смјештени у пар кућа, у којима су наставали искључиво досељени Јевреји и то по тридесет до четрдесет у свакој кући. До 1941. године, када је основана НДХ, живјели смо мирно, повучено и несметани ни од кога.“³⁰

Живот Јевреја у Независној Држави Хрватској

Годину дана прије успостављања Независне Државе Хрватске, могла се наслутити надоласећа опасност којој су Јевреји у Брчком били изложени од стране локалних чланова заједнице. Извјештај Среског начелства у Брчком од 30. априла 1940. године³¹ наводи притужбу чланова брчанског *Културбунда* против Зумбула Монтиље, Јевреја, трговца из Брчког. Овај докуменат представља једини пронађени и сачувани доказ револта Јевреја у Брчком против антисемитизма и новонастале атмосфере у друштву. Наиме, како је наведено у извјештају, у кафани Ибрахима Реџепова у Брчком госп. Зумбул Монтиљо је пред свим гостима „опсовао на груби начин

²⁵ Исто, 1–80.

²⁶ Исто, 1–87.

²⁷ Исто, 1–111.

²⁸ Исто, 1–217.

²⁹ Дигитална приватна збирка докумената и фотографија Хилме Златића. Писмо Ђулхане Ибрахимовић, 4. јуни 1940. године.

³⁰ БиХ–АБиХ, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКЗУ–ЗО), Сарајево, 1944–1947, Записник Градске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб, 19. јул 1945, о свједочењу Албине Голдстајн из Беча, инв. бр. 7.166/2.

³¹ Хрватски државни архив (ХР–ХДА), фонд 155, Бановина Хрватска. Кабинет бана 1939–1941, Извјештај Среског начелства у Брчком од 30. априла 1940. године, бр. 6.137/1.940 који се односи на притужбу чланова брчанског *Културбунда* против Зумбула Монтиље.

овдашње њемство, као и цијелом друштву, на срамотни начин матер“. Монтиљо је додао, осврћући се на банкет поводом прославе Хитлеровог рођендана у гостиони Драге Папића у Брчком, да је њемачка „мањина постављена само за то, да би се други народ узрујавао против њемачке мањине“. Зумбул Монтиљо је након тога „увредио њемачког државног канцелара (вођу) Адолфа Хитлера и изразио се незгодно против узвишеног знака њемачког народа“. У документу се ургира да се о случају саслушају свјedoци³² и додатно се извјештава Одјељење за државну заштиту банске власти Бановине Хрватске, Загреб, ради знања и евентуалног предузимања корака у смислу члана 308. Кривичног закона с напоменом да је код овог начелства већ поведен поступак против Зумбула Монтиље поводом његовог испада.

У састав Независне Државе Хрватске, проглашене 10. априла 1941. године, укључена је и Босна и Херцеговина. Новоформирана територија НДХ подијељена је на 22 управне јединице – велике жупе *као државне управне области на одређеном државном погрупију*. Велика жупа Посавје са сједиштем у Славонском Броду обухватала је на босанској страни котаре: Босански Брод, Дервенту, Градачац, Брчко и Бијељину, а на славонској само Славонски Брод и Ђаково. Усташка влада хтјела је показати да је Босна и Херцеговина хрватска област и учврстити идеју о јединственом историјском и националном простору Хрватске и Босне и Херцеговине.³³

На чело великих жупа постављени су велики жупани, а на чело котарских области и котарских испостава котарски предстојници, односно управитељи испостава. Бивше општинске управе су замијенила општинска поглаварства на челу са начелницима.³⁴ Котарски предстојници Независне Државе Хрватске у Брчком били су: Петар Пушкарић (1941), Већеслав Монтани (1941–1942), Антун Паулић (1943), Јосип Матић (1943–1944), а општински начелници: Илија Реба (1941), Мехмед Берберовић (1941), др Анте Марић (1941), Садик Сарајлић (1942–1945).³⁵

Након проглашења НДХ, упућивани су телеграми котарским поглаварствима да *положе заклетву на вјерност и послушност* Анти Павелићу, те да су у поједина мјеста упућивани и посебни *усташки пољереници* да преузму власт. У Брчком је заклетву вјерности Независној Држави Хрватској положио 14. априла 1941. године дотадашњи срески начелник Петар Пушкарић.³⁶ Усташе су у првом реду биле заинтересоване за формирање органа *усташкој покрету* у Брчком, тј. усташког логора и табора, као главних носилаца политике усташког режима.³⁷

³² Свјedoци: Едуард Арлет, трговац; Емануел Јоакимсталер, надзорник путева у миру; Стјепан Јурић, чиновник грунтовоице; и Милан Хаџи Ристић, радник.

³³ Esad Tihić, *Posavsko-trebatvski NOP odred*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983), 58.

³⁴ Исто.

³⁵ Тазим Суљевић, *Развој локалне управе и локалне самоуправе у Босни и Херцеговини (1850–2020) с посебним освртм на Брчко, Град и Срез студија*, (Брчко: Влада Брчко дистрикта БиХ, Одјељење за јавни регистар, Служба за архив, 2023), 38–39.

³⁶ Odbor за ediciju, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*, (Tuzla: Univerzal, 1985), 317–318.

³⁷ Марко Тубић је постављен на чело усташког логора у Брчком умјесто првог службеног логорника

Заоштравање односа на подручју Брчког почело је у другој половини априла 1941. године. При доласку њемачких трупа, први који су им се нашли на услузи били су *културбундовци* – припадници малобројне њемачке скупине у Брчком.³⁸ У Павелићевој држави они су добили ново име – *фолксдојчери*. У погледу права и привилегија, били су издвојени од осталог становништва и понашали се у складу са нацистичком теоријом о вишој раси. У новом режиму настојали су не само да стекну високе положаје и утицај, него и да се обогате преузимањем имовине Јевреја и Срба.³⁹ Били су активни чланови комисија, заједно са усташким и полицијским функционерима и заповједницима оружаних постаја, које су извршавале избор лица за хапшење и слање у концентрационе логоре.⁴⁰ На челу брчанског Културбунда био је Вилхелмом Клесом, содар.⁴¹

Брчански Јеврејин, Ото Центнер
за вријеме Другог свјетског рата с
ознаком „Ж“ на капуту⁴⁴

Једне мајске вечери, убрзо након доласка њемачких трупа, у мјесном биоскопу приказивао се пропагандни антисемитски филм. Након пројекције филма, јеврејски храм подигнут је у ваздух. Како се наводи у извјештају Заповједништва 6. хрватске оружане пуковније (Сарајево, 23. мај 1941) о унутрашњој ситуацији у Брчком написано је следеће: „20. свибња 1941. г. у Брчком су њемачки војници запалили јеврејску синагогу која је до темеља изгорјела.“⁴²

Након тога су издате и прве наредбе о репресији јеврејске популације у Брчком: ношење 10 цм жуте траке с натписом *Жидов* или слово Ж, забрана куповања на пијаци, приступа јавним локалим, ограниченост кретања.⁴³

Отимања и пљачкања имовине описана су у записнику Градског народног одбора Брчког састављеног 8. и 10. септембра 1946. године у

Мартина Петровића. Odbor za ediciju, нав. дјело, 320–321.

³⁸ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber Zagreb i izdavačko preduzeće Školska knjiga, 1977), 186.

³⁹ Е. Тић, нав. дјело, 57.

⁴⁰ Исто, 66.

⁴¹ Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, 1952), 438–441.

⁴² Јеврејски историјски музеј, У-Д М-68.

⁴³ Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014), 216.

⁴⁴ Дигитална приватна збирка фотографија и докумената Ане Хермановић, унуке Ота Центнера.

предмету саслушања свједока о злочинима почињеним на територији Мјесног народног одбора Брчко: „У мјесецу априлу након капитулације бивше југословенске војске у Брчко је дошла једна њемачка оперативна јединица, која се задржала мјесец дана. Одмах чим је дошла наредила је да се на овдашњу пијацу искупе сви домаћи Јевреји и најугледнији Срби. Ове су мјештане извели под изговором да донесу и предају оружје, као и да им попишу имовину. Кад су ови грађани дошли на одређено мјесто, била су постављена два митраљеза, а около је стајала њемачка војска. Њемци су предвођени овдашњим фолксдојчерима ишли од једног до другог и пописивали имовину. Одмах након овог настала је пљачка, те су њемачки војници предвођени њиховим официрима, ишли од куће до куће и одузимали, све што је од вриједности.“⁴⁵

У првим мјесецима нове власти, усташка пропаганда против српског и јеврејског становништва није наишла на жељену подршку тадашњег котарског предстојника Петра Пушкарића.⁴⁶ И општинска управа у Брчком је, јула 1941. године, у случају пензионисања јеврејског општинског службеника Елкана Левија, показала одређени вид толеранције. Наиме, општински врховитељ – чиновник Х положајне групе Елкана Леви удаљен је с дужности одмах по оснивању Независне Државе Хрватске из разлога „што је Жидовске народности, па је као такви за службу неподесан. Чланови управе констатују да је Елкана Леви жидовске народности ну без икакве имовине и прихода за живот, како је био иначе реван добар службеник препоручује се његово умировљене.“⁴⁷ Записник од 29. јула 1941. године потписује начелник др Анте Марић, подначелник Осман Сајдовић и чланови управе др Авдулах Буквица, Салко Х. Мехмедовић, Анте Акаловић, Вилем Клес и биљежник Јеринам Блиња.⁴⁸

Интересантно је да тек постављени котарски предстојник у Брчком Већеслав Монтани потписује и подноси цијели спис на одобрење 13. августа 1941. године великом жупану Жупе Посавје у Броду на Сави, који исти одобрава 22. августа 1941. године.⁴⁹ Међутим, постављањем Већеслава Монтанија, новог котарског предстојника у Брчком, током августа 1941. године убрзо почиње да се спроводи најстрожи надзор над Србима, Јеврејима, Ромима и комунистима, а затим и терор.⁵⁰

⁴⁵ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947. Записник Градског народног одбора Брчко од 8. и 10. септембра 1946. године по предмету саслушања свједока о злочинима почињеним на територији Мјесног народног одбора Брчко, инвентарни број 56.568.

⁴⁶ Odbor за ediciju, навј. дјело, 319.

⁴⁷ Архив Тузланског кантона (БиХ–АТК), Независна Држава Хрватска, Градско поглаварство Брчко, 1941. године, Препорука за пензионисање општинског службеника Елкане Левија, број 190/36.

⁴⁸ Исто, 190/37.

⁴⁹ Исто, 190/39.

⁵⁰ Odbor за ediciju, навј. дјело, 279.

Већеслав Монтани

Већеслав Монтани (Монтањ) рођен је 1901. године у Сплиту. Године 1920. уписао је Правни факултет у Загребу. Као студент припадао је Организацији југославенских националиста (ОРЈУН).⁵¹ После Првог свјетског рата био је чиновник граничног комесаријата, званичник у првостепеном суду за град Београд, а затим и помоћник комесара скупштинске полиције.⁵² Због своје истакнуте активности убрзо је постао агент Управе града Београда (УГБ), познатије као Главњача, а затим и шеф II⁵³ одсека. На овој позицији био је од 1929. до 1941. године.⁵⁴ II одсек УГБ у својој надлежности обухватао је извјештавање о целокупном политичком животу у престоници, а донекле и у унутрашњости: Народна скупштина, Сенат, рад политичких странака, састанци и кретање политичара, политичке конференције и зборови, цркве, разне организације, народна одбрана, соколи, четници, ХСС, усташе, љотићевци итд. До издвајања V одсека, у надлежности овог одсека спадала је и цензура штампе и контрола рада свих удружења и друштава.⁵⁵

Дугогодишњи рад у Скупштини омогућио му је јаке везе са разним политичарима.⁵⁶ Монтани се у раду служио повереницима који су му доносили извјештаје од црнорукаца, затим из Демократске или Радикалне странке.⁵⁷ Како је II одсек вршио контролу и над вјероисповестима, као *ишли муслимани, мојсијевици и еванђелисти*⁵⁸, Монтани је водио и истрагу о тровању патријарха Варнаве.⁵⁹ Такође, имао је повереника који је радио у канцеларијама Земљорадничког листа *Село*.⁶⁰

Пред Други свјетски рат био је шеф безбједности при предсједништву владе Цветковић–Мачек. У Априлском рату побјегао је у Загреб и на Мачекову препоруку

⁵¹ Исто, 278.

⁵² Небојша Стамболија, Раде Ристановић и Радосав Туцовић, *Колаборационистић пред судом Озне II: саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Гударева*, (Београд: Институт за савремену историју, Друштво за урбану историју, 2022), 316.

⁵³ Исто, 355.

⁵⁴ Исто, 316.

⁵⁵ Исто, 354.

⁵⁶ „Код Монтањија врло често су долазили разни политичари, а да ли је то било због тога што их је он гњавио и позивао или ради сарадње, није ми познато. Иначе сам Монтањи и његови органи били су врло агилни и мало су се задржавали у управи, него су већином били на терену“. Исто, 373

⁵⁷ Срђан Цветковић, Раде Ристановић Небојша Станболија, *Колаборационистић пред судом Озне: саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косије Мушицкојћ пред органима Озне*, (Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018), 176.

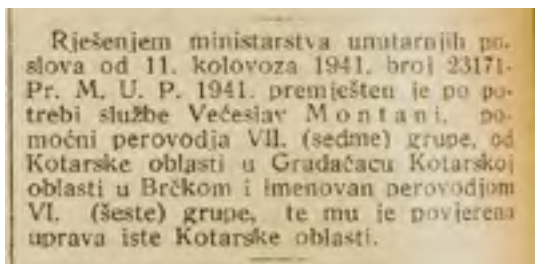
⁵⁸ „Од повереника, који су радили за УГБ мени је једино познат поп Сибин, који је одржавао везе са Монтањијем као и шефовима одељења. II одсек требао је да врши контролу и над овим црквама, али је муслиманску цркву Коста Тасић држао, који је знао турски. Он је имао као повереника и то доброг повереника, једног младог хоџу из главне џамије...“ Н. Стамболија, Р. Ристановић и Р. Туцовић, нав. дјело, 374.

⁵⁹ Исто, 354.

⁶⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Станболија, нав. дјело, 176.

постављен у Градачац за предстојника. У Градачцу се истакао својим драстичним мјерама у завођењу усташке власти.⁶¹

Рјешењем Министарства унутрашњих послова Независне Државе Хрватске од 11. августа 1941. године, број 23.171, премјештен је Већеслав Монтани из котарске области у Градачцу за котарског предстојника у котарској области у Брчком⁶² У другој половини августа, по оснивању *йокрејној њријекој суда* у Брчком, постављен је за тужиоца. На овој позицији остао је до средине децембра 1941. године.⁶³ Заједно са усташама, организовао је ликвидацију свих брчанских Јевреја 7. децембра 1941. године, као и Јевреја емиграната 10. децембра 1941. године у Брчком. У фебруару 1942. године Већеслав Монтани напустио је Брчко. Потом је постављен за шефа полиције у Сењу, а одмах после ослобођења 1945. године откривен је у сјеверној Далмацији, спроведен у Брчко, гдје му је суђено у августу 1946. године.⁶⁴

Рјешење Министарства унутрашњих послова од 11. августа 1941. године, број 23.171, о постављању Већеслава Монтанија за перовођу VI групе⁶⁵

У препуној сали Фискултурног дома у Брчком, пред Вијећем Окружног суда из Тузле, 12. августа 1946. године изречена је пресуда Вјећеславу Монтанију, бившем котарском предстојнику и *државном њуџиоцу* усташког покретног пријеког суда у Брчком. Оптужени Вјећеслав Монтани осуђен је на казну смрти вјешањем на савском мосту, на трајан губитак часних и грађанских права и конфискацију целокупне имовине.⁶⁶

⁶¹ Odbor za ediciju, навј. дјело, 278.

⁶² Народне новине, 18. август 1941. године, број 104.

⁶³ Odbor za ediciju, нав. дјело, 320-321.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Рјешењем Министарства унутрашњих послова НДХ од 11. августа 1941. године, број 23.171 – Пр. М. У. П. 1941, Већеслав Монтани премјештен је према потреби службе из котарске области у Градачцу котарској области у Брчком те му је повјерена управа исте котарске области. Народне новине, 18. август 1941. године, број 104.

⁶⁶ „У почетку суђења за све оно што га оптужница терети оптужени тврди да није крив да су то све усташе радиле илегално да нису ником полагали рачун а он, Монтани о свему томе није ништа више знао него остали грађани града Брчког. Тврдио је да никада и никог није злостављао у затворима, да није сарађивао са усташама у организованим масовним и појединачним убиствима, али кад су

Холокауст брчанских Јевреја и Јевреја емиграната

Због неефикасног спровођења усташке власти, Монтани је у августу 1941. године постављен за котарског предстојника у Брчком „да као човјек чврсте руке и исказан у борби против илегалног покрета поправи ситуацију у корист усташа“.⁶⁷ Упознавши ситуацију у Брчком убрзо је изразио своје видљиво незадовољство затеченим стањем. Извјештавајући Уред Поглавника НДХ, он је у вези с тим писао: „Прилике у којима сам затекао котар Брчко биле су скоро најгоре. Котарска управа није била на висини свог задатка ни у каквом погледу. Срби и Жидови уживали су повластице од стране самог котарског предстојника, а затим и од стране преставника војске бојника г. Милеуснића и његовог побочника надпоручника Надворника. (...) У сваком погледу и војне и грађанске власти поступале су врло млитаво, неодлучно и несавјесно.“⁶⁸

Прве наредбе котарског предстојника Монтанија односиле су се на ограничење кретања, забране састајања, штампање парола, као и на увођење усташког поздрава.⁶⁹ Приступило се затварању трговачких и занатских радњи чији су власници били Срби и Јевреји.⁷⁰ У списку отуђених јеврејских радњи у провинцији срез Брчко наводе се следећи јеврејски трговци којима је одузета имовина: Лезо Ј. Папо, мануфактура Брчко; Саламон Перера, мануфактура Брчко; Луника Монтиљо, кожарска радња Брчко; Арнолд Каф, кожарска радња Брчко; Самуел С. Климпел, мануфактура Брчко; и Мориц Леви, мануфактура Брчко.⁷¹

Истовремено је усплиједило и оснивање органа усташког специјалног судства. *Пријеки суд и изванредни народни суд*, основани у Тузли, имали су компетенцију и над подручјем котара Брчко. У Брчком је у другој половини августа успостављен *ио-крејћини пријеки суд*. Тај је суд дјеловао до краја јануара 1942. године, када је укинут.⁷²

отпочели свједоци давати исказе ток суђења почиње да се мијења. (...) Свједочили су за злочине у Брчком: Божо Савић, Аликадић Фадил, Камарашевић Ибрахим, Новалић Ешрефа, Радо Трифковић, Марица Мешановић, Јелена Павловић, Сејдић Фајко, Мајсторвић Стјепан, Марјан Божена, Хајдаревић Емин, Јерковић Лејла, Гајић Влајко, Сејдиновић Мухидин, Драгин Лука, Мандегања Чедо, Плавшић Милан, Дермановић Штефана, Суљић Салко, Видаковић Тошо и многи други.“ *Sarajevski dnevnik*, Sarajevo, 19.08.1946. strana 8, Infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/1088269>, датум приступа 06.08.2024.

⁶⁷ Odbor za ediciju, нав. дјело, 278.

⁶⁸ Исто, 319–320.

⁶⁹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО Сарајево, 1944–1947, Записник Градског народног одбора у Брчком од 25. и 26. априла 1946. године о свједочењу Ђуке Колара, Драгољуба Марковића и Ибрахима Суљагића о почињеним злочинима окупатора и његових помагача у Брчанском срезу за вријеме окупације, инв. број 48649.

⁷⁰ Odbor za ediciju, нав. дјело, 320.

⁷¹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО Сарајево, 1944–1947, Списак отуђених јеврејских радњи у провинцији срез Брчко, инв. број 19.

⁷² Предсједник је био Карло Кадић. Замјеник предсједника до средине децембра био је Емил Валеџија, а затим Хамдија Биоградлић. Тужилац је до средине децембра био Већеслав Монтани, а затим Емил Валеџија. Odbor za ediciju, нав. дјело, 320–321.

Савски мост у Брчком, 3. јула 1941.⁷³

Почетком децембра Монтани је ухапсио десет Јевреја са намером отпремања у концентрациони логор. „Прелазећи мостом преко Саве трговац Саламон Перера, који је био тако изударан и израђаван да је у рукама носио своја пријева не могавши више издржати бол и стање, нашао је још толико снаге да је скочио у Саву и тако окончао свој мученички живот. Из Гуње та група ипак није одведена у логор, него су након два дана враћени и онако изударани и испаћени гладни пуштени својим кућама. Неки од њих, па тако и Јакоб Леви, морали су бити отпремљени у болницу.“⁷⁴

Јевреји старосједиоци, као и група јеврејских имиграната који су пред почетак рата избјегли из Њемачке, Аустрије и Чехословачке и потражили уточиште у Брчком, у децембру 1941. године убијени су у размаку од само неколико дана.

По свим расположивим писаним историјским изворима, Холокауст Јевреја у Брчком десио се у размаку од неколико дана и то 7. и 10. децембра 1941. године.⁷⁵ У ноћи 7. децембра 1941. године котарски предстојник Већеслав Монтани је, заједно с усташама, организовао ликвидацију свих брчанских Јевреја. Тог дана је објављено да се сви Јевреји, без обзира на пол и године старости⁷⁶, морају пријавити у зграду

⁷³ БиХ–АБД, Дигитална збирка фотографија Енеса Ђелосмановића.

⁷⁴ Е. Tauber, нав. дјело, 214.

⁷⁵ Refik Piskavica, *SKOJ U BRČKOM: 1941–1942. i.* (Brčko: Opštinski odbor SUBNOR-a, 1974), 19, 23.

⁷⁶ S. Kamhi, нав. дјело, 245.

Гимназије⁷⁷ среском начелству ради транспорта у концентрациони логор. Јевреји су са собом понијели веће количине одеће, новца и драгоцености.⁷⁸ Сакупљене Јевреје преузели су усташки војници 5. сатније на челу са Фрањом Кастелом⁷⁹ и 18. усташке сатније,⁸⁰ придошле из Сремске Митровице⁸¹ на челу с усташким официром Вентуром Бајаком⁸². Те ноћи су све Јевреје, везане бодљикавом жицом, по дубоком снијегу одвели недалеко од града на понтонски мост на Сави у Српској вароши.⁸³

Начин на који су брчански Јевреји убијени и починиоци овог злочина описани су у извјештајима и забиљежени у свједочењима очевидаца које је сакупила Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Сарајеву од 1944. до 1947. године (Земаљска комисија). У свједочењу Албине Голдстајн наводи се: „ (...) Јевреји су били у неком дворишту поредани у дворедове, везани и одведени до Саве усташама, који су их ондје маљевима и бајунетама убили и бацили у ријеку“. Записник Градског народног одбора у Брчком такође истиче начин ликвидације: „Домаћи Јевреји побијени су чекићем и покрани ножем, а затим бачени у Саву.“⁸⁴

Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55 од 13. марта 1946, истиче извршитеље овог дјела и детаље ликвидације: „ (...) када је једног дана дошла усташка јединица из Загреба и стјерала све Жидове који су се тамо налазили те исте након свакаких мучења заклали ножевима и сјекирама и дјелимично убили брадвама. Након тога тијела унесрећених бачена су у Саву.“⁸⁵

Сјоменица чейири сјоојине јодина од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину у извјештају њемачког народа у Хрватској упућеном 8. јануара 1942. године вођи њемачке етничке групе Есег наводи да је „усташки казнени одред потјерао на Саву све јеврејске становнике тог мјеста, мушкарце, жене, дјецу. Реквирирали су чекиће од већег броја бравара и ковача те их све у ноћи побили.“⁸⁶

⁷⁷ „ (...) Монтани издао оглас, да се имају сви домаћи Јевреји пријавити среском начелству, што су ови и учинили. Сви, који су се јавили били су ухапшени и затворени у овдашњу Гимназију.“ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, Записник Градског народног одбора у Брчком по предмету саслушања свједока Фаика Сејдића из Брчког у вези с почињеним злочинима окупатора и његових помагача у Брчанском срезу за вријеме окупације, инв. број 48.648.

⁷⁸ Odbor za ediciju, нав. дјело, 323– 24, 493.

⁷⁹ R. Piskavica, нав. дјело, 19, 15.

⁸⁰ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

⁸¹ E. Tihić, *Posavsko-trebatvski NOP odred*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983), 61–62.

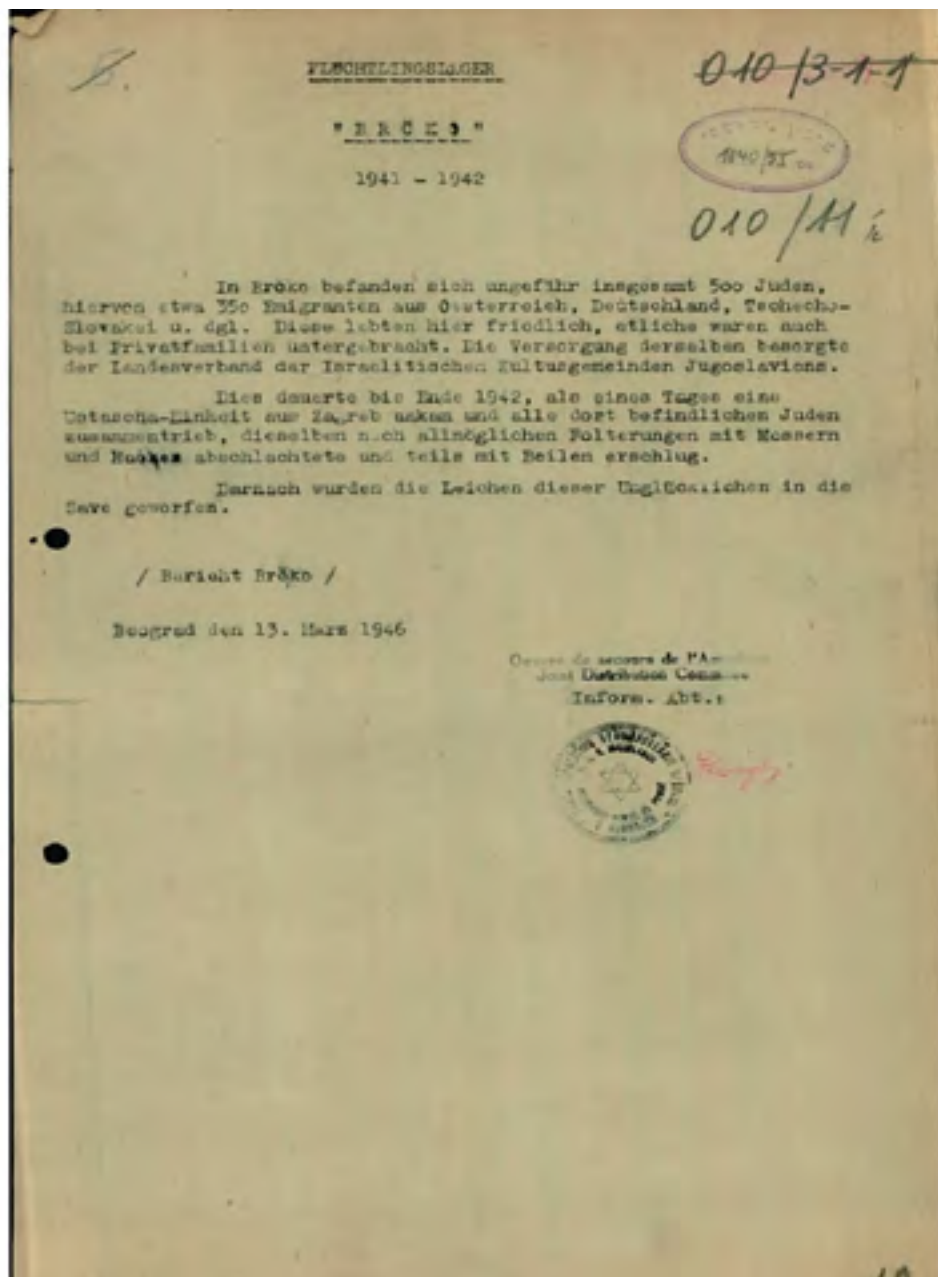
⁸² БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁸³ R. Piskavica, нав. дјело, 19.

⁸⁴ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

⁸⁵ *Jag Вашем* (JB), Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55, од 13. марта 1946. године, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=3685719>, датум приступа 27. 12. 2019, превела: Јасмина Курталић, проф. њемачког.

⁸⁶ S. Kamhi, нав. *гјело*, 245–246.

Извјештај о избјегличком логору Брчко,
број: 1.040/55, од 13. марта 1946. године⁸⁷

⁸⁷ Исто.

Баршоломејска ноћ у Брчком описана је и у извјештају повереника СС-капетану Рексајзену од 28. јануара 1942. године, који наводи починиоце али и истиче монструозност овог догађаја: „У децембру 1941. један одред усташа продро је током ноћи у град на Сави. Извукли су из кревета све грађане Јевреје и Србе заједно са женама и децом и одвели их на Саву. Овде су сви Јевреји, мушкарци, жене и деца на најстравичнији начин убијени ножевима, секирама и маљевима а лешеве су бачени у Саву. Малу децу су хватали за ноге и уз замах, попут комада дрвета, бацали далеко у таласе Саве. При том су се дешавале стравичне сцене, које су подсећале на варварство из најмрачнијих столећа светске историје.⁸⁸

Према Записнику Градског народног одбора Брчко од 8. и 19. септембра 1946. године,⁸⁹ поред Јевреја из Брчког, на понтонском мосту код Српске вароши побијени су и чланови породице Сингер из Врбање и породице Штарк из Рајевог Села.⁹⁰

По убиству брчанских Јевреја, њихова имовина је опљачкана, а затим и конфискована⁹¹, што је истакнуто у записницима Земаљске комисије: „Све опљачкане јеврејске ствари биле су похрањене у једном магазину у Брчком;⁹² Домаће усташе на челу са Монтанијем опљачкале су сву јеврејску имовину, чија је вриједност износила сигурно 200,000.000 – предратних динара.“⁹³

Три дана касније, 10. децембра 1941. године, код православне капеле Хаџи Јована Танасковића, трговца, убијене су све имигрантске породице Јевреја⁹⁴ и закопане у заједничку гробницу⁹⁵. Јевреји емигранти су тек нешто прије тог дана примили

⁸⁸ Кољанин Милан, *Усташка зверство: зборник докумената (1941-1942)*, Нови Сад, 2022, 176.

⁸⁹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁹⁰ С друге стране, новија истраживања о Јеврејима из котара Жупања (Врбања и Рајево Село) не слажу се с наведеним подацима. У случају породице Сингер и Штарк, Рајка Бућин у свом дјелу *Транспорти убијен у Аушвиц из Винковца* наводи: „Жидови с подручја котара Жупања ухићени су по свему судећи такођер у српњу 1942. године. (...) У Врбањи је било укупно десетак Жидова и сви су утоварени „у камион и одвежени у Винковце“. Према исказу Фрање Демент-Пепиног, чланови обитељи Грун (5 особа), Сингер (2) и Хаимович (2) депортирани су 1942. „у непознатом правцу“. (...) У Рајево Село, Бабиној Греди, Гундинцима и Дреновцима живјело је неколико обитељи (15-ак особа), а двојица тамошњих становника (Иван Грос и Ђуро Штарк) регистрирани су међу мртвима у логору Аушвис. Ријеч је о обитељима Шпицер, Грос, Нојман те Ђури Штарку и његовој сестри Бети Рајнер са кћерима“. Рајка Бућин, „Transport убијен у Аушвиц из Винковца“, (Zagreb : Časopis za suvremenu povijest, 2021), 632–634, 654.

⁹¹ Законском одредбом о подржављењу јеврејске имовине јеврејска имовина је и формално прешла у руке државе НДХ. Како је наведено у одредби, „сав иметак и сва имовинска права особа, које се у смислу тачке 3. Законске одредбе о расној припадности од 30. травња 1941. сматрају Жидовима као и све заоставштине таквих особа, умрлих после 10. вељаче 1941. (...) постају власништво НДХ од 10. вељаче 1941.“ (Народне новине, бр. 246, од 30. октобра 1942) Нада Кисић Колановић, „Подржављење имовине Жидова у НДХ“, *Часопис за сувремену историју* 30, бр. 3, 1998, 444, <https://hrcaj.srce.hr/file/313480>, датум приступа 31. 07. 2024.

⁹² БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, инв. бр. 7.166/2.

⁹³ Исто, инв. број 56.568.

⁹⁴ R. Piskavica, нав. дјело, 23.

⁹⁵ S. Kamhi, нав. *гјело*, 245–246.

од њемачког посланика њемачке путне исправе (пасоше).⁹⁶ О начину ликвидације свједоче Записници Земаљске комисије наводећи да су Јевреји емигранти стрељани: „Ови емигранти стријељани су у овдашњем православном гробљу и ту су закопани.⁹⁷ Јевреји емигранти побијени су митраљезом и покопани на старом православном гробљу.“⁹⁸ Међутим, Рефик Пискавица у свом дјелу пише да су „усташе поклате и све породице Јевреја емиграната“.

Међу починиоцима ових злочина, како се наводи у извјештају Земаљске комисије, „нарочито су се истакли домаћи Нијемци (културбундовци) на челу са шефом Културбунда Вилхелмом Клесом, содаром, и Фрањом Ковачем, портиром. Обојица су се одселили 1944. године у Аустрију.“

Услиједио је одлазак Монтанија и његових саучесника, како се истиче у књизи *Брчко и околина у радничком покрету и НОБ-у*, узрокован притиском локалних снага које су се отворено дистанцирале од злочина усташа „У премјештању Монтанија учествовали су и домаћи Нијемци фолксдојчери, који су први опљачкали брчанске Јевреје. Они су се сукобили с Монтанијем у вези с том плачком, а постојали су и наговјештаји да је њемачка обавјештајна служба идентификовала Монтанија као предатног агента италијанске обавјештајне службе.“⁹⁹ У фебруару 1942. године Већеслав Монтани напустио је Брчко,¹⁰⁰ после само седам мјесеци боравка на функцији котарског предстојника у Брчком.

У мјесецу марту 1944. године, у Брчко је дошла 13. СС дивизија названа Ханцар, под командом генерала Сауберцвајга. „Сјећамо се, да су припадници ове дивизије довели једнога дана у Брчко цијели одбор НОП-а из Горњег Зовика и Штрепаца те су их стријељали. Жртва овог злочина је и др Просхауер, лијечник из Горњег Рахића, иначе Јеврејин, родом из Аустрије.“¹⁰¹

У свједочењима Земаљске комисије, као и у свим званичним извјештајима и литератури могу се прочитати различити подаци о укупном броју убијених брчанских Јевреја старосједелаца и Јевреја емиграната придошлих у Брчко.

У документацији Земаљске комисије налазе се три свједочења која говоре о броју убијених Јевреја у Брчком: Инв. број 7.166/2: „Сви јевреји који су с нама становали у неколико кућа доиста су пошли. (...). Било је око 200 Јевреја“¹⁰²; Инв. број 56.568: „Осим ових домаћих Јевреја, ове усташе су у исто вријеме побили и Јевреје емигранте, који су били из Аустрије. Ових Јевреја било је преко 200“¹⁰³;

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁹⁸ Исто, инв. број 48.649.

⁹⁹ Odbor za ediciju, нав. дјело, 581.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

¹⁰² Исто, инв. број 7.166/2.

¹⁰³ Исто, инв. број 56.568.

Инв. бр. 48.649: „Домаћих Јевреја побијено је око 120 до 150, док је Јевреја емиграната било око 250 до 300.“¹⁰⁴

Емилија Леви, Јеврејка из Брчког, убијена на мосту преко Саве заједно с три кћери узраста 7, 9 и 12 година¹⁰⁵

Пријава смрти Пинкаса Румплера, јеврејског емигранта из Пољске¹⁰⁶

У Извјештају о избјегличком логору Брчко истиче се да се у Брчком „налазило отприлике укупно 500 Жидова, од тога отприлике 350 исељеника из Аустрије, Њемачке и Чехословачке и сл.“¹⁰⁷, док Самуел Камхи смањује број жртава на укупно 350 Јевреја, од којих 200 емиграната.¹⁰⁸ О броју убијених Јевреја у Брчком бави се и Мухарем Крешо наводећи: „У овом мјесту (Брчко) усташе су 10/11. децембра 1941. поклали и бацили с моста у Саву свих 150 Јевреја Града. Седам дана касније, 16/17.

¹⁰⁴ Исто, инв. број 48.649.

¹⁰⁵ ЈВ, *Лист свједочења о смрти Емилије Леви, Јеврејке из Брчког, убијене на мосту преко Саве и баченој у реку заједно с 3 кћери*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/4400496>, датум приступа 27. 12. 2019.

¹⁰⁶ У пријави смрти кћи Ернестина Форст у Њујорку 1977. године наводи да су јој родитељи убијени: *shot by Ustashi (Croats) in Brcko, dec. 11. 1941*. ЈВ, *Пријава смрти Румплер Пинкас, убијен у Брчком од усташа*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1411631>, датум приступа 27. 12. 2019.

¹⁰⁷ Јад Вашем (ЈВ), Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55, од 13.03.1946, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=3685719>, датум приступа 27. 12. 2019, превела: Јасмина Курталић, проф. њемачког.

¹⁰⁸ S. Kamhi, *нав. гјело*, 245.

децембра, усташе су, на мјесном православном гробљу побиле и свих 147 Јевреја из бјеглица из средње Европе.¹⁰⁹

Резултати истраживања: спискови жртава и преживјели

Као резултат истраживања укупне архивске грађе која свједочи о Холокаусту брчанских Јевреја (1941–1945), број убијених Јевреја старосједилаца у Брчком садржи 158 именованих лица. Томе је потребно додати и број Јевреја имиграната, који су дјелимично именовани. У питању су 99 лица. Остатак имиграната није идентификован, па укупан број не може бити мањи од 150, а ни већи од 300 лица у складу са свим расположивим изворима.

Списак јеврејских жртава убијених 1941–1944. године у срезу Брчко, као и списак јеврејских жртава емиграната убијених 1941. године у срезу Брчко настали су на основу свједочења Земаљске комисије, дигиталне базе података *Jag Вашем*, као и базе података Истраживачког и документацијског центра ЦЕНДО. Оба списка подељена су на сљедеће категорије: *име и њезиме, њол, сѡаѡс* (старосједелац или емигрант), *занимање / мјесѡ рођења, ѡдине сѡаросѡи* или *ѡдина рођења и извор*, ради лакшег прегледа информација. С обзиром на то да су наведени извори настали већим дјелом на основу сјећања учесника, у списковима Земаљске комисије као и у електронским базама података уочене грешке су исправљене, нпр. преживјеле особе су издвојене,¹¹⁰ а имена супружника и дјеце су додата.¹¹¹

Надаље, истраживањем су пописана и лица тридесет и осморо Јевреја и Јеврејки старосједилаца који су рођени у Брчком и један дио живота провели у Брчком, али су смрт нашли у концентрационим логорима: Јасеновац – двадесет и осам лица¹¹²,

¹⁰⁹ М. Kreso, нав. дјело, 114.

¹¹⁰ Ружица Мартон је, по свједочењима Земаљске комисије и подацима *Jag Вашема*, убијена у Брчком 1941. године. Међутим, у приватној архивској грађи Озрена Мартона, потомка ове породице, пронађена је фотографија настала у Риму 1958. године на којој се међу преживелим члановима породице Мартон налази и Ружица. „*Трајом брчанских Јевреја*“, Зборник радова 4, (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2020), 170–174.

¹¹¹ У попису Земаљске комисије под редним бројем 74 уписана је жртва под именом Херцог супруга Игњаца, домаћица, 45. година, јевр. из Брчког. На основу истраживања, написана је биографија породице Херцог и Баумгартен и у списковима јеврејских жртава убијених 1941–1944. године у Брчком додато је име супруге Игњаца: Ида Херцог рођена Баумгартен. Т. Вијоглавин Манчић, *Трајом ...*, 98.

¹¹² Лудвиг Мартон, Михаел, Јакоб и Мајер Ешкенази као и Инес Ешкенази Кхава са синовима Јожи и Шари, Изидор Финци и Естер Финци, Илона Фелдбауер, Ирма Грос, Ема Кабиљо, Емил Кон, Мајкица Конфорти, Ита, Мане, Мориц, Рахела и Саламон Монтиљо, Букица Перера, Алберт Пинто, Калми Папо, Александар Рот, Рудолф Вајл, Бруно и Ернест Вајс, те Арнолд и Бернارد Винер. Исто, 176.

Сајмиште – пет лица¹¹³, Ђаково – два лица¹¹⁴, Аушвиц – два лица¹¹⁵, Бањица – једно лице¹¹⁶.

Истраживање је довело и до података о преживелим брчанским Јеврејима. Тако је утврђено да је Холокауст избјегло седам породица, односно шеснаесторо јеврејских Брчака: Хаим Аврамовић¹¹⁷, Хајналка Баумгартен¹¹⁸ са сином Драганом, Малвина Грунхут¹¹⁹ са кћерима Вером и Оли, Армин Мартон¹²⁰ с породицом (супруга Ружица, дјеца Пал и Гита Пик с двије унуке), Калми и Давид Шенвалд¹²¹, Макс Глатер¹²² и Ото Центнер¹²³.

Списак јеврејских жртава убијених 1941–1944, срез Брчко¹²⁴

	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ПОЛ	СТАТУС	ЗАНИМАЊЕ / МЈЕСТО РОЂЕЊА	ГОДИНЕ СТАРОСТИ ИЛИ ГОДИНА РОЂЕЊА	ИЗВОР
1	Алмослино Рафо Рафаел	М	старосједилац	лимар и помоћни службеник у храму	рођ. 1881.	Архив БиХ
2	Алмослино Реника	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1891.	Архив БиХ
3	Алтарац Берта	Ж	старосједилац	домаћица		ЈВ
4	Алтарац Леон	М	старосједилац	чиновник		ЈВ
5	Банер Бауер Изидор	М	старосједилац	трговачки по- средник	70	Архив БиХ

¹¹³ Едита Лебенхарт, Маријана Алмуслино, Зелма Фирст, Олга Флеш, и Леон Финци. Исто.

¹¹⁴ Естер и Ерна Букица Ешкенази, кћери Мајер Ешкенази. Исто, 177.

¹¹⁵ Маријета Шосбергер и Ерна Халас. Исто.

¹¹⁶ Давид Леви. Исто.

¹¹⁷ Заробљеник у логору у Њемачкој. Исто, 72–75.

¹¹⁸ Други свјетски рат провела је у Брчком са супругом Владаном Хајдуком. Исто, 77–81.

¹¹⁹ Прешла је у католичанство удајом. Исто, 94–95.

¹²⁰ Породице Мартон и Пик избјегле су у Италију. Исто, 116, 129.

¹²¹ Избјегао у Палестину/Израел. Исто, 137–140.

¹²² Успио се спасити бјекством у Дубровник. Исто, 92–93.

¹²³ Скривао се на територији Тузле и Дервенте са супругом. Исто, 146–155.

¹²⁴ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.648, инв. број 56.568. ЈВ, www.yadvashem.org, датум приступа 8–10. 8. 2022. Melita Švob. *Židovi u Hrvatskoj, Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog centra CENDO, korekcije i dopune* (Zagreb: Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2021), 465, 503.

6	Брандајз Јово	М	старосједилац	ђак	17	Архив БиХ
7	Брандајз Ленка	Ж	старосједилац	домаћица	21	Архив БиХ
8	Брандајз Марко	М	старосједилац	трговац	70	Архив БиХ
9	Брандајз Мило	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
10	Финзи Јаков	М	старосједилац	приватни намјештеник		Архив БиХ
11	Финзи Рафаел Рафо	М	старосједилац	банкарски чи- новник	58	Архив БиХ
12	Финзи Ребека	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
13	Финзи Униба	Ж	старосједилац			Архив БиХ
14	Фирст Блаженко	М	старосједилац	ђак	рођ. 1925.	Архив БиХ
15	Фирст Хенријета	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1919.	Архив БиХ
16	Фирст Хуго	М	старосједилац	трговац	рођ. 1889.	Архив БиХ
17	Фирст Олива	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1921.	Архив БиХ
18	Фирст Шенвалд Сте- фанија	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1895.	Архив БиХ
19	Фирст Звонко	М	старосједилац	студент права	рођ. 1917.	Архив БиХ
20	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
21	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
22	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
23	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
24	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
25	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
26	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
27	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
28	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
29	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
30	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
31	Фирст породица (18)		старосједиоци			Архив БиХ
32	Фони Фридрих	М	старосједилац	портир	52	Архив БиХ
33	Фурман Францика	Ж	старосједилац	домаћица	70	Архив БиХ
34	Глатер Хана или Ханела	Ж	старосједилац	дјевојка	16	Архив БиХ
35	Глатер Емил	М	старосједилац	штампар	45	Архив БиХ

36	Глатер Ирена	Ж	старосједилац	домаћица	45	Архив БиХ
37	Глатер Максо	М	старосједилац	штампар	21	Архив БиХ
38	Херцог Ида	Ж	старосједилац	домаћица	45	Архив БиХ
39	Херцог Игњац	М	старосједилац	банкарски чиновник	55	Архив БиХ
40	Хајон Данко	М	старосједилац		рођ. 1910.	ЈВ
41	Хајон Хона	Ж	старосједилац		рођ. 1910.	ЈВ
42	Хуберт Емил	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
43	Хуберт Јосип	М	старосједилац	директор Земаљске банке	39	Архив БиХ
44	Хуберт Луна	Ж	старосједилац	домаћица	32	Архив БиХ
45	Каф Арнолд	М	старосједилац	кожар	50	Архив БиХ
46	Каф, кћи Олга	Ж	старосједилац	дијете	6	Архив БиХ
47	Каф Ерна	Ж	старосједилац	домаћица	32	Архив БиХ
48	Кајон Данко, зет	М	старосједилац	возач		Архив БиХ
49	Катан Арон	М	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
50	Катан Данко	М	старосједилац	ђак	22	Архив БиХ
51	Катан Хана	Ж	старосједилац	домаћица	22	Архив БиХ
52	Катан Леон	М	старосједилац	рабин	50	Архив БиХ
53	Катан Матилда	Ж	старосједилац	ђак	12	Архив БиХ
54	Катан Мориц	М	старосједилац	ђак	15	Архив БиХ
55	Катан Рифка	Ж	старосједилац	домаћица	41	Архив БиХ
56	Климпл Етелка	Ж	старосједилац			Архив БиХ
57	Климпл Јосип, нећак Самуела	М	старосједилац	ђак		Архив БиХ
58	Климпл Олга	Ж	старосједилац			Архив БиХ
59	Климпл Самуел	М	старосједилац	власник мануфак- туре	65	Архив БиХ
60	Леви Берта	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
61	Леви Бланка	Ж	старосједилац	ђак	10	Архив БиХ
62	Леви Боре	М	старосједилац			Архив БиХ
63	Леви Боре, син Брацо	М	старосједилац			Архив БиХ

64	Леви Боре, кћи Олгица	Ж	старосједилац			Архив БиХ
65	Леви Боре, жена	Ж	старосједилац			Архив БиХ
66	Леви Бранка	Ж	старосједилац			ЈВ
67	Леви Бранко	М	старосједилац		рођ. 1926.	Архив БиХ
68	Леви Давид	М	старосједилац	ђак	11	Архив БиХ
69	Леви Елкана	М	старосједилац	општински намјесник	57	Архив БиХ
70	Леви Елкана, кћи Бланка	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
71	Леви Елкана, син Јакоб	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
72	Леви Елкан, жена Луна	Ж	старосједилац			Архив БиХ
73	Леви Естера	Ж	старосједилац		рођ. 1880.	ЈВ
74	Леви Гисела	Ж	старосједилац	домаћица	38	Архив БиХ
75	Леви Илонка	Ж	старосједилац	домаћица	35	Архив БиХ
76	Леви Изидор	М	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
77	Леви Јаков	М	старосједилац	трговац	33	Архив БиХ
78	Леви Кома	М	старосједилац		рођ. 1895.	ЈВ
79	Леви Ленка	Ж	старосједилац	домаћица	60	Архив БиХ
80	Леви Луна	Ж	старосједилац	домаћица	34	Архив БиХ
81	Леви Луна	Ж	старосједилац	домаћица	52	Архив БиХ
82	Леви Маци	Ж	старосједилац	домаћица	34	Архив БиХ
83	Леви Мати	Ж	старосједилац			ЈВ
84	Леви Моница	Ж	старосједилац		рођ. 1903.	Архив БиХ
85	Леви Мориц	М	старосједилац	трговац	68	Архив БиХ
86	Леви Олгица	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
87	Леви Рашела	Ж	старосједилац	домаћица	25	Архив БиХ
88	Леви Сарина	Ж	старосједилац	домаћица	31	Архив БиХ
89	Левентал Малка Сара	Ж	старосједилац	домаћица		ЈВ
90	Монтиљо Букица	Ж	старосједилац			ЈВ
91	Монтиљо Јозеф	М	старосједилац			ЈВ
92	Монтиљо Регина	Ж	старосједилац			ЈВ
93	Монтиљо Луна/Луника	Ж	старосједилац	власница кожар- ске радња	52	Архив БиХ
94	Монтиљо Рифка	Ж	старосједилац	домаћица	78	Архив БиХ

95	Монтиљо Зумбул	М	старосједилац	трговац	рођ. 1896.	ЈВ
96	Нашић/Нешић Емилија	Ж	старосједилац	домаћица	75	Архив БиХ
97	Нашић/Нешић Гиза	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
98	Нашић/Нешић Марко	М	старосједилац	трговац	80	Архив БиХ
99	Нашић/Нешић унук	М	старосједилац			Архив БиХ
100	Папо Адо	М	старосједилац		рођ. 1915.	Архив БиХ
101	Папо Адолф	М	старосједилац	трговац	36	Архив БиХ
102	Папо Бисера	Ж	старосједилац	дијете		ЈВ
103	Папо Бисерка	Ж	старосједилац	дијете		ЈВ
104	Папо Бланка	М	старосједилац	домаћица	40	Архив БиХ
105	Папо Цана	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1905.	ЈВ
106	Папо Гина	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1913.	ЈВ
107	Папо Јосеф	М	старосједилац		рођ. 1908.	ЈВ
108	Папо Јоже/Јосеф/Јосип	М	старосједилац	ђак	21	Архив БиХ
109	Папо Калми/Кални	М	старосједилац	ђак	23	Архив БиХ
110	Папо Леро Лезо	М	старосједилац	дијете	6	Архив БиХ
111	Папо Мајкица	Ж	старосједилац	домаћица	54	Архив БиХ
112	Папо Мориц	М	старосједилац	ђак	26	Архив БиХ
113	Папо Рафаел Рафо	М	старосједилац	трговац	56	Архив БиХ
114	Папо Рахела	Ж	старосједилац	домаћица	70	Архив БиХ
115	Папо Регина	Ж	старосједилац	дијете	3	Архив БиХ
116	Папо Рифка Рифика	Ж	старосједилац	домаћица	44	Архив БиХ
117	Папо Саломка	Ж	старосједилац	домаћица	22	Архив БиХ
118	Папо Сара	Ж	старосједилац	трговац	53	Архив БиХ
119	Папо Сара Сарика	Ж	старосједилац	домаћица	36	Архив БиХ
120	Папо Сарика	Ж	старосједилац	дијете	2	Архив БиХ
121	Папо Тилда	Ж	старосједилац	домаћица	28	Архив БиХ
122	Папо Вилера/Билера	Ж	старосједилац	дијете		Архив БиХ
123	Папо Јицкак Исак	М	старосједилац			Архив БиХ
124	Перера, кћи Ерна	Ж	старосједилац	дјевојка	17	Архив БиХ
125	Перера Матилда	Ж	старосједилац	дјевојка	21	Архив БиХ
126	Перера Саламон	М	старосједилац	власник мануфак- туре	52	Архив БиХ

127	Перера, жена	Ж	старосједилац	домаћица	48	Архив БиХ
128	Полак Моливера	Ж	старосједилац	домаћица	73	Архив БиХ
129	Пинто Давид	М	старосједилац	индустријалац	рођ. 1913.	ЦЕНТО
130	Проскауер Фриц Ферид	М	старосједилац	љекар, убијен 1944. г.	49	Архив БиХ
131	Раф Арнолд	М	старосједилац		рођ. 1891.	Архив БиХ
132	Раф Ерна	Ж	старосједилац		рођ. 1909.	Архив БиХ
133	Раф Олга	Ж	старосједилац		рођ. 1935.	Архив БиХ
134	Рајнер Бета	Ж	старосједилац		рођ. 1886.	Архив БиХ
135	Рајнер Катица	Ж	старосједилац		рођ. 1906.	Архив БиХ
136	Салом Рифкица (Ри- кица)	Ж	старосједилац	ђак	20	Архив БиХ
137	Салом Букица	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
138	Салом Хаим/Хајим	М	старосједилац	трговац	54	Архив БиХ
139	Салом Регина (Сека)	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
140	Силсер Ервин	М	старосједилац	студент технике из Винковаца	24	Архив БиХ
141	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
142	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
143	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
144	Сингер Илона	Ж	старосједилац	Врбања		Архив БиХ
145	Сингер Јосип	М	старосједилац	Врбања		Архив БиХ
146	Шницлер Адолф	М	старосједилац	чиновник		Архив БиХ
147	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
148	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
149	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
150	Штајнер Ана	Ж	старосједилац	домаћица	46	Архив БиХ
151	Штајнер Мавро Мориц	М	старосједилац	геометар	61	Архив БиХ
152	Штајнер Ема	Ж	старосједилац	домаћица	30	Архив БиХ
153	Шварц Кларица	Ж	старосједилац		рођ. 1911.	ЦЕНДО
154	Шварц Леон	М	старосједилац		рођ. 1938.	ЦЕНДО

155	Центнер Аурелиа	Ж	старосједилац	домаћица	63	Архив БиХ
156	Центнер Фердинанд	М	старосједилац	чиновник	38	Архив БиХ
157	Центнер Јулиус	М	старосједилац	чиновник	31	Архив БиХ
158	Центнер Самуел	М	старосједилац	фотограф	68	Архив БиХ

Списак јеврејских жртава емиграната убијених у Брчком 1941. године¹²⁵

	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	СПОЛ	СТАТУС	ПОРИЈЕКЛО / ЗАНИМАЊЕ	ГОДИНЕ СТАРО- СТИ ИЛИ ГОДИНА РОЂЕЊА / ЗАНИ- МАЊЕ	ИЗВОР
1	Адлер Берта	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
2	Адлер Леополд	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
3	Адлер Маргарита	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
4	Берфдиг Амалиа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
5	Брајнер Леополд	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
6	Брандстајн Јакоб	М	емигрант	Болшовце, Пољска	рођ. 1893.	ЈВ
7	Брандстајн Сара Шне- кроит	Ж	емигрант	Болшовце, Пољска	рођ. 1898.	ЈВ
8	Браун Алберт	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
9	Браун Елса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
10	Браун Гертруде	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
11	Браун Јосеф	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
12	Браон Ервин	М	емигрант	трговац из Граца, Аустрија	60	Архив БиХ
13	Браон Грета, кћи Ервина	Ж	емигрант	ђак из Граца, Аустрија	19	Архив БиХ
14	Цохан Егон	М	емигрант	Луксембург		ЈВ
15	Цохан Леон	М	емигрант	Луксембург		ЈВ

¹²⁵ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649. ЈВ, www.yadvashem.org датум присту-
па 8–10. 8. 2022. Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, (Zagreb: Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog
centra CENDO, 2021), 255, 314, 449, 454, 455, 506.

16	Цохан Вилма	Ж	емигрант	Луксембург		ЈВ
17	Дојо Леон	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
18	Дајц Велимир (Едо)	М	емигрант		рођ. 1927.	ЦЕНДО
19	Дајц Едо (Јакоб)	М	емигрант	Загреб	рош. 1895. уб. 1944.	ЦЕНДО
20	Енгел Берта	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
21	Енгел Лола	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
22	Енгел Викор	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
23	Фелнер Елса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
24	Фелнер Фрида	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
25	Фелнер Х. Паул	М	емигрант	погинуо 1943.	19	ЈВ
26	Фелнер Х. Сеп	М	емигрант	погинуо 1944.	23	ЈВ
27	Фелнер Х. Ханс	М	емигрант	погинуо 1943.	15	ЈВ
28	Фелнер Хуго	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
29	Фелнер Ханс	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
30	Фелнер Јосеф	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
31	Фелнер Курт	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
32	Фелнер Малвина	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
33	Фелнер Паул	М	емигрант	Одеса, Украјина		ЈВ
34	Франкл Хајнрих	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
35	Франкл Сиди	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
36	Фрид Клара	Ж	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
37	Фромер Феликс	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
38	Фромер Голдстин Хелена	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
39	Фрумер Феликс	М	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1927.	ЈВ
40	Фрумер Голдстин Илона	Ж	емигрант	Росахеу, Чехословачка,	рођ. 1906.	ЈВ
41	Фирст Хуго	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
42	Фирст Стега	Ж	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
43	Голденберг Ида	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1881.	ЈВ
44	Голденберг Изидор	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
45	Голдман Палфи Јулиски	Ж	емигрант	Петровград (Зрењанин)	рођ. 1897.	ЈВ
46	Голдстаин Симон	М	емигрант	родом из Беча	55	ЈВ

47	Голдстајн Фроме Илона	Ж	емигрант	Фузине	рођ. 1898.	ЈВ
48	Голдстајн Голда	Ж	емигрант	Радомусл Виел-ки, Пољска		ЈВ
49	Голдстајн Хасов	М	емигрант	ђак, Краков, Пољска	рођ. 1926.	ЈВ
50	Голдстајн Моше	М	емигрант	Радомусл Виел-ки, Пољска		ЈВ
51	Голдстајн Симон	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
52	Голдстајн Толде	М	емигрант	ђак, Краков, Пољска	рођ. 1927.	ЈВ
53	Голдстајн Јекхезкел	М	емигрант	Радомусл Виел-ки, Пољска		ЈВ
54	Голдстајн Алфред	М	емигрант	ђак, Тарнова, Пољска	рођ. 1932.	ЈВ
55	Хакер Гертруда	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1899.	ЈВ
56	Хакер Грета	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1899.	ЈВ
57	Хакер Хајнрих	М	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1928.	ЈВ
58	Хан Ерика	Ж	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
59	Хан Леа	Ж	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
60	Хан Манојло	М	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
61	Хан Папо Бланка	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
62	Хан Сигмунд	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
63	Хауман Хоман Шимшон	М	емигрант	трговац из Бе-рецука, Румунија	рођ. 1880.	ЈВ
64	Јосесберг Лео	М	емигрант	ђак, Њемчка	рођ. 1932.	ЈВ
65	Милром Шамаи	М	емигрант	Пољска	рођ. 1877.	ЈВ
66	Мозес Мосес Хајнрих (Јакоб)	М	емигрант	Беч	рођ. 1898.	ЦЕНДО
67	Нојман Лео	М	емигрант	ђак, Беч, Ау-стрија	рођ. 1932.	ЈВ
68	Нојман Маргарита рођ. Баум (Хуго)	Ж	емигрант	Вуковар	рођ. 1916. уб. 1944.	ЦЕНДО
69	Нојман др. Владимир (Јосип)		емигрант	Загреб		ЦЕНДО
70	Нусен Реих	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
71	Пастернак Ривка	Ж	емигрант	Румунија		ЈВ
72	Пастернак Сима	М	емигрант	Румунија		ЈВ
73	Румплер Антониа	Ж	емигрант	Пољска	рођ. 1885.	ЈВ

74	Румплер Пинкас	М	емигрант	Пољска	рођ. 1880.	ЈВ
75	Шонвалд Франо	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
76	Шонвалд Софиа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
77	Шонвалд Франз	М	емигрант	Рехниц, Аустрија		ЈВ
78	Шпрајнер Фелнер Вилхел- мина	Ж	емигрант	Рехниц, Аустрија		ЈВ
79	Шварцберг Роса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
80	Софер	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
81	Спата Елиас	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
82	Спата Леа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
83	Спата Рива	Ж	емигрант	Луксембург		ЈВ
84	Стојер Лоза	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
85	Стојер Самуел	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
86	Столаберг Блима Кoenиг	Ж	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
87	Столаберг Ева	Ж	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
88	Столаберг Јохевед Хоровиц	М	емигрант	Станислав, Пољска	рођ. 1902.	ЈВ
89	Столаберг Јон	М	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
90	Столаберг Нисен Нисан	М	емигрант	Коломеа, Пољска	рођ. 1893.	ЈВ
91	Швенг Хинко	М	емигрант	Беч	рош. 1885. уб. 1942.	ЦЕНДО
92	Тајтлер Хелена	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
93	Тајтлер Јулиус	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
94	Тајтлер Карл	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
95	Вајс Херберт	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
96	Вајс Ирене	Ж	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
97	Вајс Курт	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
98	Вајс Виктор	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
99	Зилзер Ари Хари (Јосип)	М	емигрант			ЦЕНДО

Закључак

Као што је забиљежио Аврам Пинто, „Јевреји Брчкога нису вођени у логоре, већ су свој трагичан крај нашли у мјесту гдје су се родили.“¹²⁶ Само једне децембарске ноћи 1941. године у Брчком убијено је више од 92% Јевреја старосједилаца. Након истраживања архивске грађе која свједочи о овим злочинима и њене анализе, сачињен је попис жртава. У додатку, комплетиран је и попис емиграната, убијених само неколико дана након брчанских Јевреја, што је новина у односу на досадашња истраживања. Њихови животи, имена и презимена, давно су заборављени, а памћени су само по свом свирепом нестанку. Настављањем истраживања, ови спискови се допуњују, грешке се исправљају, а истраживачи проналазе одговоре на своје потраге.

Данас јеврејска заједница у Брчком више не постоји. За вријеме Другог свјетског рата конфискована је имовина ове заједнице¹²⁷ и девастирано је и јеврејско гробље. Кости сахрањених на јеврејском гробљу ексхумиране су и покопане у заједничку гробницу на православном гробљу у Српској вароши, поред које се још налазе 4 јеврејска надгробника. Као успомена на некадашње становнике овог града стоје четири спомен-плоче и три улице са јеврејским називом: Јеврејска улица, улица Ф. Ф. Проскауера и улица браће Фелнер. Двије спомен-плоче овјековечиле су трагедију брчанских Јевреја старосједилаца, а трећа спомен-плоча говори о страдању Јевреја емиграната. Четврта је на православном гробљу, гдје су пренесени гробови са старог јеврејског гробља. Ова обиљежја нас, данашње становнике Брчког, опомињу на трагедију, суровост и пролазност живота. Спомен-плоча која говори да је Брчко некада имало велелепни јеврејски храм не постоји. Не постоје ни они.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављена архивска грађа

Архив Босне и Херцеговине (БиХ–АБиХ), Заједничко министарство финансија – Одјељење за Босну и Херцеговину, 1893.

Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ–АБД), Разредне књиге Гимназије Васо Пелагић Брчко, 1901–1998.

Архив Југославије (АЈ), фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 58–92, Статут јеврејске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

¹²⁶ А. Пинто, нав. дјело, 169.

¹²⁷ Т. Вијоглавин Манчић, *Трајом ...*, 178–191.

Архив Тузланског кантона (БиХ–АТК), Независна Држава Хрватска, Градско поглаварство Брчко, 1941.

БиХ–АБД, Дигитална збирка фотографија и разгледница Енеса Ђелосмановића.

БиХ–АБД, Збирка разредница основних школа, 1901–1987.

БиХ–АБиХ, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКЗУЗО) у списковима жртава и оштећеника Среза Брчко, Сарајево, 1944–1947.

Хрватски државни архив (ХР–ХДА), фонд 155, Бановина Хрватска, Кабинет бана 1939–1941, бр. 6.137/1940.

Јеврејски историјски музеј, У-Д М-68.

ЈУ Економска школа Брчко, Разреднице Трговачке школе Брчко 1886–1941.

United States Holocaust Memorial Museum Archives Washington DC, фонд 1.430, Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама (ХИЦЕМ), Загреб, 1933–1941.

Периодика:

Bošnjak, Sarajevo, 1982.

Jevrejski glas, Sarajevo, 1930.

Narodna židovska svijest, Sarajevo, 1927.

Narodne novine, 1941.

Sarajevski list, Sarajevo, 1892.

Židovska svijest, Sarajevo, 1919.

Литература:

Bučin, Rajka. *Transport upućen u Aušvic iz Vinkovaca*. Zagreb: Časopis za suvremenu povijest, 2021.

Вијоглавин Манчић, Тамара. *Трајом брчанских Јевреја*. Брчко: Одјељење за јавни регистар Владе Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, 2023.

Вијоглавин Манчић, Тамара. *Проблеми и изазови истраживања архивске грађе на њим јеру изложбе „Трајом брчанских Јевреја“*. Зборник радова 4. Београд: Архивистичко друштво Србије, 2020.

Gotovac, Vedrana. *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1987.

Zlatković Winter, Jelena. *Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1987.

Jelić Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber Zagreb i izdavačko preduzeće Školska knjiga, 1977.

Kamhi, Samuel. *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu: 1566–1966*. Sarajevo: Oslobođenje, 1966.

Кољанин, Милан. *Усташка зверства: зборник докумената (1941–1942)*. Нови Сад:

Центар за истраживање миграција и народности, 2022.

Kreso, Muharem. *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama Zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

Odbor za ediciju, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*. Tuzla: Univerzal, 1985.

Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Pinto, Samuel. *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu 1952.

Piskavica, Refik. *SKOJ U BRČKOM: 1941–1942. г. Brčko: Opštinski odbor SUBNOR-a*, 1974.

Стамболија, Небојша. Ристановић, Раде. Туцовић, Радосав. Колаборационисти пред судом Озне II: саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Губарева. Београд: Институт за савремену историју, Друштво за урбану историју, 2022.

Суљевић, Ђазим. Развој локалне управе локалне самоуправе у Босни и Херцеговини (1850–2020) с посебним освртом на Брчко, Град и Срез студија. Брчко: Влада Брчко дистрикта БиХ, Одјељење за јавни регистар, Служба за архив, 2023.

Tauber, Eli. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014.

Tihić Esad. *Posavsko-trebavski NOP odred*. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.

Цветковић, Срђан. Ристановић, Раде. Станболија, Небојша. Колаборационисти пред судом Озне: саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне. Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018.

Švob, Melita. *Židovi u Hrvatskoj, Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog centra CENDO, korekcije i dopune*. Zagreb: Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2021.

Интернет:

Infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/1088269>. Датум приступа 06.08.2024

Jad Vašem (JB), *Извјештај о издјеличком појору Брчко, бр. 1040/55*, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=3685719>. Датум приступа 27. 12. 2019.

JB, *Лист свједочења о смрти Емилије Леви, Јеврејке из Брчкој, убијене на мосту преко Саве и баченој у реку заједно с три кћери*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/4400496>. Датум приступа 27. 12. 2019.

JB, *Пријава смрти Румилер Пинкас, убијен у Брчком од усташа*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1411631>. Датум приступа 27. 12. 2019.

El mundo sefard, *Jevreji strane izbeglice u Jugoslaviji*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/brcko-strane-izbeglice>. Датум приступа 29. 03. 2023.

United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn565747>. Датум приступа 28. 03. 2023.

Приватна архивска грађа:

Дигитална приватна збирка докумената и фотографија Хилме Златића.

Дигитална приватна збирка фотографија Атаха Махића.

Дигитална приватна збирка фотографија и докумената Ане Хермановић.